

Концепція глобалізації К. Маркса: спроба теоретичної реконструкції

Анотація

Теорії глобалізації претендують на пояснення всіх найважливіших змін, що відбуваються в сучасному світі. Однак сам концепт глобалізації не має жодного іншого змісту, крім указування на всесвітність просторового масштабу або охоплення. Звідси виникло багато конкуруючих інтерпретацій нового “глобального суспільства”, внаслідок чого ідея глобалізації так і залишилася невідзначеною, не вийшовши за межі загальних уявлень про “глобальну взаємозалежність” або “глобальну взаємопов’язаність”. З іншого боку, навряд чи в будь-якому іншому напрямі наукової та суспільної думки ідея існування та розвитку глобальної органічної цілісності, що зв’язує людство в єдину світову суспільну, капіталістичну за своїм характером систему, була настільки теоретично ґрунтовно розроблена, як у марксизмі. Тому важливе значення для з’ясування змісту концепту глобалізації та перетворення його на поняття суспільних наук має аналіз поглядів основоположників марксизму як напряму, що є фундаментом сучасної соціальної науки, на всесвітню історію. Марксова концепція глобалізації ґрунтована на соціально-філософських ідеях матеріалістичного розуміння історії та матеріалістичної теорії всесвітньо-історичного процесу. Матеріалістичне розуміння історії, розглядаючи матеріальне виробництво і практичну перетворювальну діяльність людей як основу історії, розкриває об’єктивні закони розвитку людського суспільства, джерела та рушійні сили становлення історії всесвітньою. Марксова теорія всесвітньо-історичного процесу пояснює закономірності зміни типів і масштабів міжсуспільних взаємодій — від локальних до регіональних і всесвітніх. Глобалізація визначається як інтеграція виробничих сил людства у всесвітньому масштабі, що є матеріальною основою його всесвітньої єдності, єдності його всесвітньої істо-

рії та суспільного розвитку. Вперше таке об'єднання здійснюється в результаті глобальної експансії капіталізму.

Ключові слова: Маркс, матеріалістичне розуміння історії, теорія всесвітньо-історичного процесу, соціальна теорія, глобалізація

АНДРЕЙ МАЛЮК,

кандидат социологических наук, старший научный сотрудник отдела истории и теории социологии Института социологии НАН Украины, Киев

Концепция глобализации К. Маркса: попытка теоретической реконструкции

Аннотация

Теории глобализации претендуют на объяснение всех важнейших изменений, происходящих в современном мире. Однако сам по себе концепт глобализации не имеет никакого другого содержания, кроме указания на всемирность пространственного масштаба или охвата. Отсюда возникло множество соперничающих интерпретаций нового “глобального общества”, в результате чего идея глобализации так и осталась неопределенной, не выйдя за рамки общих представлений о “глобальной взаимозависимости” или “глобальной взаимосвязанности”. С другой стороны, едва ли в каком-либо другом направлении научной и общественной мысли идея существования и развития глобальной органической целостности, связывающей человечество в единую мировую общественную, капиталистическую по своему характеру систему, была столь теоретически основательно разработана, как в марксизме. Поэтому важное значение для определения содержания концепта глобализации и его превращения в понятие общественных наук имеет анализ взглядов основателей марксизма как направления, являющегося фундаментом современной социальной науки, на всемирную историю. Марксова концепция глобализации основана на социально-философских идеях материалистического понимания истории и материалистической теории всемирно-исторического процесса. Материалистическое понимание истории, рассматривая в качестве ее основы материальное производство и практическую преобразующую деятельность людей, раскрывает объективные законы развития человеческого общества, источники и движущие силы становления истории всемирной. Марксова теория всемирно-исторического процесса объясняет закономерности смены типов и масштабов межоб-

щественных взаимодействий — от локальных до региональных и всемирных. Глобализация определяется как интеграция производительных сил человечества во всемирном масштабе, что является материальной основой его всемирного единства, единства его всемирной истории и общественного развития. Впервые такое объединение осуществляется в результате глобальной экспансии капитализма.

Ключевые слова: Маркс, материалистическое понимание истории, теория всемирно-исторического процесса, социальная теория, глобализация

ANDRII MALIUK,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

K. Marx's Concept of Globalisation: An Attempt Towards a Theoretical Reconstruction

Abstract

Theories of globalisation claim to be able to explain all the major changes occurring in today's world. However, the concept of globalisation itself does not point to anything except the global scale or scope. Hence, there are a host of competing interpretations of the new "global society", due to which the idea of globalisation has remained vague and failed to go beyond the general concepts of "global interdependence" or "global interconnectedness". On the other hand, it is doubtful that in any other strand of scientific and social thought except for Marxism the idea of existence and development of global organic unity, connecting humanity into a unified global social system capitalist by its nature, has been so thoroughly elaborated from a theoretical perspective. Therefore, it is important to analyse the views of the founders of Marxism (as a basis for the modern social science) on the history of the world — since this analysis may help clarify the essence of the globalisation concept and transform it into a concept for social sciences. Marx's vision of what is now termed "globalisation" is based on the socio-philosophical ideas of the materialist conception of history, as well as on the materialist theory of a global historical process. The materialist conception of history regards material production and people's transforming activity as the basis of history, thereby shedding light on the objective laws of the development of human society, along with the sources and driving forces behind the history of the world. The

Marxian theory of a global historical process explains the pattern of changes in the type and spatial scale of inter-societal interaction, ranging from local to regional and global. Globalisation is defined as the integration of productive forces of humanity on a global scale, which constitutes the material basis for its worldwide unity, the unity of its history and societal development. Such consolidation becomes possible only after (and due to) the global expansion of capitalism.

Keywords: *Marx, materialist conception of history, theory of a global historical process, social theory, globalisation*

Від кінця 1980-х років соціальні науки переймаються ідеєю, згідно з якою сучасний світ переживає одну з наймасштабніших історичних трансформацій, чюю суть резюмує концепт глобалізації. Останній включає значення радикальних перетворень просторово-часових умов людського існування, переходу від світу національних суспільств до постінтернаціонального глобального світу, транснаціональної інтеграції світу в єдиний глобальний соціальний простір. У цьому просторі переважають моделі детериторіалізованих соціальних відносин, що виникли в результаті інформаційно-комунікаційної революції. Одним із наслідків утвердження цієї ідеї стала інша, котра стосується зростання неадекватності соціальної науки й теорії, створених в умовах старого “територіалістського” світу, реаліям нового глобального суспільства, що означає необхідність створення нової соціальної науки та нової соціальної теорії, на роль якої претендувала сама теорія глобалізації. Концепт глобалізації спрямований на пояснення всіх найважливіших змін, що відбуваються в сучасному світі. Проте сам по собі він не має ніякого іншого змісту крім указування на всевітність просторового масштабу чи охоплення. Єдина характеристика глобалізації, що впливає з неї самої, полягає в тому, що йдеться про процес просторового розширення певного явища до масштабу всевітнього, поширюваного на весь світ. Бути глобальним означає мати всевітній масштаб, охоплювати весь світ. Жодних інших визначень суспільству, йменованому глобальним, концепт глобалізації не дає. Звідси виникло чимало змагальних інтерпретацій нового “глобального суспільства” (“другий модерн”, “постмодерн”, “суспільство ризику”, “інформаційне суспільство”, “постіндустріальне суспільство”, “турбокапіталізм”, єдиний транснаціональний або глобальний капіталізм на протигагу світові багатьох національних капіталізмів тощо), як і аргументацій його відсутності. Ідея глобалізації так і залишилася невизначеною, не вийшовши за рамки загальних уявлень про “глобальну взаємозалежність” або “глобальну взаємопов’язаність”.

Та позаяк мало хто сумнівається, що сучасний світ являє собою цілісність, глобальний взаємозалежний світ, проблема його розуміння, визначення його якості, з’ясування сутності, об’єктивних законів, яким підпорядковуються його існування та розвиток, і досі залишається актуальною. І так само актуальним є пошук теоретичних засобів розв’язання цієї проблеми. Одним із найсумнівніших тверджень, що супроводжували виникнення концепту глобалізації, є теза про необхідність заміни класичної соціальної

теорії, буцімто невиліковно хворої на методологічний націоналізм, новою космополітичною критичною соціальною теорією (У.Бек), в якій проблема просторової єдності світу вийде на перший план. Ця наука відкине національну державу як задані рамки дослідження і візьме глобальність як онтологічно й епістемологічно вихідний пункт [Бек, 2007: с. 42–63]. Закиди на адресу класичної соціальної науки за її державоцентризм і методологічний націоналізм почасти справедливі. Проте абсолютизація критики сама породжує хибні уявлення про те, чим є класична соціальна теорія, якими є її ще не втрачені пізнавальні можливості та теоретико-методологічний потенціал.

З приводу сучасної соціальної науки слід пам'ятати, що одним з її наріжних каменів є марксизм, вчення, для якого проблема формування єдиного глобального простору аж ніяк не є маргіальною. Але, на відміну від концепції глобалізації, в марксизмі просторові характеристики соціальної цілісності, включно з її масштабом, зумовлюються самою цією цілісністю, характером суспільних відносин, що її визначають. Коли Маркс досліджував просторову динаміку капіталістичного способу виробництва, говорячи про “світовий ринок”, “універсалізувальні тенденції капіталу”, “знищення простору за посередництва часу”, розширення капіталістичної сфери товарного обігу, то сама ця динаміка впливала із законів руху капіталізму. Тобто розв'язання проблеми ставилося на об'єктивне підґрунтя законів розвитку капіталістичного суспільства. Тому напевно чи в якомусь іншому напрямі наукової та суспільної думки ідея існування і розвитку глобальної органічної цілісності, що зв'язує людство в єдину світову суспільну, капіталістичну за своїм характером систему, була настільки теоретично фундаментально розроблена, як у марксизмі. Це правильно настільки, що відомий сучасний філософ-марксист Іштван Месарош зауважив: “Іронію викликає нещодавнє відкриття: ми живемо у світі “глобалізації”. Вже для Маркса це було самоочевидним... Концептуальне підґрунтя для розуміння смислу системи капіталу може бути тільки глобальним... Капітал сам жодним чином не обмежений. Ви не знайдете силу протидії, котра могла б обмежити його без радикального подолання системи капіталу як такої. Капітал має дотримуватися свого курсу і логіки розвитку: він мусив охопити всю планету. Маркс це розумів” [Месарош, 2001: с. 118]. Аналогічну думку висловлює китайський філософ Цзюань Кан. Оскільки глобалізація стосується насамперед глобального й унітарного функціонування капіталу і є неминучою тенденцією його виробництва й утворення, збагнути глобалізацію означає збагнути капітал. У цьому сенсі Маркс і Енгельс зробили наукове завбачення історичної тенденції глобалізації й заклали науково-теоретичні підвалини її розуміння [Quyang, 2006: р. 644-645]. Один з ідеологів неоліберального глобалізму, для захисту якого він доклав чимало зусиль, Жак Аталі прямо приписує К.Марксові не лише формулювання ідеї глобалізації, а й використання самого терміна. Він називає Маркса провісником глобалізації й далі наводить цитату з відомого листа Маркса Енгельсові (від 8 жовтня 1858 року), надаючи їй довільне суб'єктивістське трактування:

“Буржуазія переживає новий Ренесанс. Тепер світовий ринок існує насправді. Із виходом Каліфорнії та Японії на світовий ринок глобалізація здійснилася. Отже, революція неминуча; вона одразу набуде соціалістичного характеру. Єдина проблема, і мені цікава твоя думка, що ти з цього приводу думаєш — як зможе революція вистояти в такому маленькому куточку світу, як Європа?” [Аттали, 2005: с. 192]. Аталі певен, що в цьому листі Маркс демонструє невіру в швидкий занепад капіталізму й передчуває “настання тривалого періоду глобалізації, котра, звісно, несе в собі революцію, але надто вже слабку, щоб вистояти перед усім іншим світом, якщо вона обмежиться рамками однієї країни” [Аттали, 2005: с. 192]. Насправді зазначений лист — приклад революційної переконаності в неминучій і не дуже віддаленій загибелі капіталізму. У ньому не висловлюється жодного неясного відчуття настання “глобалізації”, адже для Маркса і Енгельса утворення “світового ринку” (термін, що є фактично у них синонімом світової економіки і “всесвітньої історії”, тобто універсальних прямих, безпосередніх глобальних просторових взаємозв’язків між народами, країнами і регіонами планети, особливо у світлі світової економічної кризи 1857–1858 років) було встановленим емпіричним фактом, якому вони намагалися дати теоретичне пояснення. У цьому листі нічого не сказано про можливість чи неможливість революції в одній країні, така його інтерпретація вочевидь притягнута за вуха. Навпаки, тут ідеться про можливість перемоги соціалістичної революції в Європі за умов продовження висхідного розвитку капіталізму в решті світу, й загалом у цей період Маркс і Енгельс вважали, що пролетарська революція охопить більш-менш одночасно одразу кілька передових капіталістичних країн. Зрештою, у листі відсутній термін “глобалізація”. Щоб переконатися в цьому, достатньо поглянути на справжній текст самого листа:

“Не можна заперечувати, що буржуазне суспільство вдруге пережило своє шістнадцяте століття, таке шістнадцяте століття, яке, я сподіваюся, так само зведе його в могилу, як перше викликало його до життя. Справжнє завдання буржуазного суспільства полягає у створенні світового ринку, принаймні в його загальних рисах, і виробництва, ґрунтованого на базисі цього ринку. Оскільки земля кругла, то, мабуть, із колонізацією Каліфорнії й Австралії та відкриттям дверей Китаю та Японії процес цей завершено. Важке запитання полягає для нас от у чому: на континенті революція близька й одразу ж набуде соціалістичного характеру. Але чи не буде вона неминуче придушена в цьому маленькому куточку, оскільки на куди більшому просторі буржуазне суспільство все ще здійснює висхідний рух?” [Маркс, 1962а: с. 295]. Загалом Маркс і Енгельс не були пророками глобалізації. Вони були дослідниками, теоретиками й революційними критиками глобального капіталізму (хоч і не в тому сенсі, як його розуміє сучасна школа глобального капіталізму). Ближчою до істини, ніж думка Аталі, є точка зору Ф.Джеймісона: “Маркс (радіше Маркс “Економічних рукописів 1857–1859 років”, ніж Маркс радісних пасажів “Капіталу”) невпинно наголошував значення світового ринку як останнього обрію капіталізму й відзначав не тільки те, що соціалістична революція має відбутися в країнах із високим рівнем виробництва і найрозвиненішою економікою, а не в країнах із зарод-

ковою модернізацією, але й те, що вона має бути світовою” [Джеймисон, 2005: с. 210].

Утім, у певному сенсі Ж.Аталі має рацію: праці Маркса і Енгельса заклали теоретико-методологічний фундамент дослідження проблематики, охопленої концептом глобалізації. Це особливо важливо з огляду на те, що останній і зараз, після стількох зусиль надати йому наукової значущості, статусу наукового поняття і чи не ключової категорії соціальних наук, як і раніше, залишається не більш ніж сукупністю описово-оцінних висловлень, свого роду рубрикою, під якою об’єднано низку процесів сучасного світу, що мають спільний просторовий знаменник. Назагал цей концепт залишається набором загальних і вельми суперечливих уявлень про так звані глобальні процеси. Глобалізацією намагаються пояснити все, не пояснюючи по суті нічого і забуваючи, що вона сама потребує пояснення.

П.Бурдьє характеризував дискурс глобалізації, в якому вона уявляється неминучим і фатальним результатом дії економічних законів, як міфологічний. Цей дискурс покликаний маскувати політичну реальність, ту обставину, що глобалізація являє собою свідому й обраховану політику, ґрунтовану на неоліберальній філософії, що виражає інтереси сил неоконсервативної реакції, капіталістичних сил, які прагнуть втілити в життя ультраправу утопію безмежної експлуатації, націлену на методичне руйнування колективізму [Bourdieu, 1998: р. 34, 95]. Саме ця виявлена Бурдьє ідеологічна функція приховування реальності, що виконується концептом глобалізації й перебуває в різкому контрасті з нею, і є причиною того, що, як визнають автори однієї з найвагоміших праць з глобалізації: “Попри велику й невинно збільшувану літературу, не існує — що вельми дивно — ані переконливої теорії глобалізації, ані навіть систематичного аналізу її головних особливостей” [Хелд, МакГрю, 2004: с. 1]. І хоча відтоді з’явився шерег нових праць, присвячених головно аналізу підходів до розуміння глобалізації [Axford, 2013; Martell, 2016], ситуація в принципі не змінилася. Такі концепти, як глобалізація, деглобалізація, глокалізація тощо, продовжують залишатися в центрі дискусій, пов’язаних із сучасними глобальними проблемами, включно з нинішньою глобальною суспільною кризою. Як і колись, ці концепти являють собою переважно еkleктичну мішанину думок, метафор і образів, значною мірою належать до допоняттєвого рівня й не містять посилань на жодні пов’язані з ними об’єктивні закономірності. Усе це мало що говорить про об’єктивний науковий аналіз реальності й залишається теоретичною дурницею. Будь-які питання на кшталт “чи викликає глобалізація зростання соціальної нерівності, етнічні конфлікти тощо” взагалі марні до прояснення смислу, значення, змісту, логічної структури, з’ясування рівня узагальнення і меж застосовності поняття глобалізації. Виходячи з цього, важливе значення для визначення змісту концепту глобалізації та перетворення його на наукове поняття суспільних наук, якщо у цьому взагалі є потреба, має аналіз поглядів фундаторів марксизму як на пряму, що є підмурком сучасної соціальної науки, на проблематику, скороченим виразом якої від кінця 1980-х років стало модне слівце “глобалізація”.

1. Філософські підвалини Марксової концепції глобалізації

Погляди фундаторів марксизму на те, що згодом почали позначати доволі нечітким терміном “глобалізація”, яка охоплює “всі ті процеси, через які народи світу інкорпуються в одне світове суспільство, глобальне суспільство” [Albrow, King, 1990: p. 8], впливають з їхнього філософського світогляду. Давно і добре відомо, що філософією марксизму є матеріалізм, тобто моністський світогляд, який виходить з визнання не тільки існування об’єктивного світу за межами свідомості, а й первинності цього об’єктивного світу (матерії) щодо свідомості й намагається пояснити цей світ із нього самого, не вдаючись до зовнішніх стосовно нього чинників. Свідомість при цьому розглядається як продукт розвитку матерії, властивість її високоорганізованих форм. Застосовно до суспільства принцип матеріалізму набуває вигляду положення про вирішальну роль суспільного буття щодо суспільної свідомості.

Цей принцип є центральним положенням матеріалістичного розуміння історії, в якому під суспільним буттям розуміють матеріальне суспільне виробництво як необхідну умову існування людей, “материнське лоно історії” [Маркс, Енгельс, 1955: с. 166]. Матеріальне суспільне виробництво являє собою процес привласнення суспільними індивідами предметів природи в рамках певної форми суспільства і за її посередництва [Маркс, 1968: с. 23]. Воно виступає основою всього суспільного життя, і, отже, вирішальні причини та джерела всіх суспільних явищ слід шукати у матеріальному виробництві. Тому “предмет дослідження — це передусім матеріальне виробництво”, тобто “індивіди, які виробляють у суспільстві, — а отже, суспільно-визначене виробництво індивідів”, бо “коли йдеться про виробництво, то завжди про виробництво на певному шаблі суспільного розвитку — про виробництво суспільних індивідів” [Маркс, 1968: с. 17, 21]. Суспільно-визначене виробництво, тобто виробництво в його певній суспільній формі, являє собою єдність продуктивних сил та об’єктивних, матеріальних, від волі людей незалежних відносин, що в них люди вступають у процесі виробництва, — виробничих відносин. Ці останні становлять суспільну форму виробництва і виступають стрижнем усієї системи суспільних відносин. Як єдність оформленого змісту і змістової форми — продуктивних сил і виробничих відносин — суспільне виробництво являє собою певний спосіб виробництва, зумовлений тим, у власності якого класу перебувають засоби виробництва. Спосіб виробництва становить основу, базис усіх суспільних відносин. Панівні у ту чи іншу епоху способи виробництва — як єдність форм матеріально-виробничої діяльності та соціально-економічних відносин, що виникають на їхньому ґрунті, — є не тільки типами суспільного виробництва, а й стадіями його розвитку, котрі визначають також і стадії розвитку людського суспільства взагалі. Спосіб виробництва, взятий у єдності із політичною, культурною й ідеологічною надбудовою, формами суспільної свідомості, утворює суспільно-економічну формацію як епоху розвитку людського суспільства. Оскільки продуктивні сили є способами спільної діяльності, діяльними силами людей і виражають діяльнісний, активний і постійно змінюваний аспект способу виробництва, то саме розвиток про-

дуктивних сил, включно із засобами виробництва та із самими людьми, є рушійною силою модифікацій і змін суспільних форм виробництва і відповідно способів, тобто суспільних типів виробництва.

Виникнення матеріалістичного розуміння історії, що розкриває вирішальну роль матеріального суспільного виробництва в усьому житті людського суспільства і розглядає матеріально-продуктивну діяльність суспільної людини як основу і рушійну силу історичного процесу суспільного розвитку, заклало методологічне підґрунтя дослідження суспільства. Воно дало змогу розробити систему поглядів на історію як на закономірний природно-історичний рух, детермінований матеріальними підвалинами життєдіяльності суспільства — справжніми індивідами, їхньою діяльністю та матеріальними умовами, в яких вона здійснюється, як даними їм, як уже готові, так і створеними суспільно-історичною практикою. У матеріалістичній теорії історичного процесу історія розуміється як об'єктивно детермінована діяльність людей, які мають свої цілі, й на цій основі розкриваються її джерела, рушійні сили, закономірності й тенденції розвитку. Оскільки все суспільне життя є за суттю практичним, а практична діяльність людей являє собою виробництво і відтворення їхнього безпосереднього життя, діалектика продуктивних сил і виробничих відносин, у процесі розгортання якої відбувається зміна способів виробництва, що становлять суспільне буття людини, виступає теоретичним підґрунтям і методологічним принципом наукового розуміння розвитку суспільства, включно з таким його аспектом, як глобалізація. Розроблення теоретико-методологічних принципів матеріалістичного розуміння історії дало змогу взятися до дослідження світової історії, у перебігу якого відбувалося створення теорії всесвітньо-історичного процесу, котра вможливила розкриття генези, об'єктивних підстав та умов виникнення всесвітньої історії, включно з її закономірностями та рушійними силами.

2. Місце глобалізації в потоці історії людства

Хоча Маркс і Енгельс не вживали поняття глобалізації, його еквівалентом в їхніх працях виступали поняття всесвітності, всесвітньої історії та всесвітнього характеру історичного процесу, а також всесвітніх економічних зв'язків у формі світового ринку. Можна сказати, що Марксова теорія всесвітньо-історичного процесу містить концепцію глобалізації, адже Маркс відзначає розширення, мірою історичного розвитку, людського спілкування до масштабів світового, що є основою всесвітньої історії. У цій теорії поняття всесвітності відображає необхідний просторовий взаємозв'язок і взаємодію та спілкування суспільств, народів, держав, країн, на які всередині себе диференціювалося людство в перебігу своєї історії. У контексті Марксового вчення це пов'язане зі знищенням “початкової замкнутості окремих національностей завдяки досконалішому способу виробництва”, із розвитком спілкування між ними та зі стихійно сформованим унаслідок цього поділом праці між різними націями. Мірою встановлення всебічних взаємозв'язків і всебічної залежності народів і країн одне від одного — як стихійно утвореної форми всесвітньо-історичної спільної діяльності інди-

відів — історія дедалі більшою мірою стає всесвітньою історією. Внаслідок цього люди різних націй “вступають у практичний зв’язок із виробництвом... усього світу і стають спроможними набути здатність користуватися цим усебічним виробництвом усієї земної кулі (всім тим, що створено людьми)” [Маркс, Енгельс, 1988: с. 34–35].

За часів Маркса всесвітність історії, тобто наявність усеосяжного універсального прямого зв’язку між народами, що населяють різні континенти планети, вже була встановленим емпіричним фактом, відображеним у дослідженнях політекономів. До спроб теоретичного осмислення цього зв’язку вдавалися у філософії історії та соціології на її початковій стадії. Оскільки підходи до всесвітньої історії розвивалися на ґрунті ідеалізму, вони не могли надати істинного її розуміння. Першим по-справжньому науковим розумінням, що розкрило джерела та рушійні сили формування всесвітньої історії, стало матеріалістичне розуміння історії, яке вбачає її у розвитку матеріально-виробничої діяльності та обміну нею, тобто продуктивних сил суспільства. Процеси, за посередництва яких взаємозв’язок і взаємодія між соціальними спільнотами, що населяли планету, розвинулися у всесвітнє універсальне спілкування, й означали перетворення історії на всесвітню історію.

Всесвітня історія, за Марксом, існувала не завжди; історія як всесвітня історія — результат [Маркс, 1968: с. 47]. Строго кажучи, вона виступає результатом усього етапу, що його Маркс вважав передісторією людства, після якої розпочинається справжня історія. Щоб зрозуміти це, слід розглянути Марксову періодизацію історії, ґрунтовану на розгортанні діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, що визначає логіку історії й виступає фундаментом теорії суспільно-економічних формацій, котра цю логіку розкриває.

Марксова концепція структури історичного процесу, що пройшла певну еволюцію, складна в тому сенсі, що містить кілька рівнів періодизації, котрі, втім, завдяки єдності керівної ідеї синтезуються в єдину систему. Провідною для даної системи понять є ідея становлення справжньої суспільної сутності людини в процесі практичного перетворення світу, в перебігу якого (і це є змістом “усієї так званої всесвітньої історії”) і відбувається породження людини людською працею і, водночас, становлення природи для людини [Маркс, 1974: с. 126–127]. Щаблі розвитку продуктивних сил, тобто діяльнісних, сутнісних, хоча й відчужених, сил людини і відповідних соціально-економічних відносин є щаблями сходження її до розвитку своїх універсальних здатностей, опанування умов свого власного існування, привласнення і перетворення їх з чужих і протиставлених людині на умови вільного і всебічного розвитку всіх членів суспільства. Це збігається із завершенням формування самого суспільства як способу й універсальної форми буття людини, зі створенням по-справжньому суспільних усебічних зв’язків. У цьому сенсі всю людську історію Маркс поділяє на передісторію — процес формування і становлення суспільного виробництва і суспільства — та справжню історію — розвиток зрілого людського суспільства.

Тут передісторія — це лишень процес становлення суспільства і людини як суспільної істоти, що завершується в комунізмі, котрий являє собою “по-

зитивне скасування приватної власності — цього самовідчуження людини” і внаслідок цього — “справжнє привласнення людської сутності людиною і для людини; а відтак ... повне, таке, що відбувається свідомо й зі збереженням усього багатства попереднього розвитку, повернення людини до самої себе як людини суспільної, тобто людяної”. Тому комунізм є справжнім розв’язанням загадки історії [Маркс, 1974: с. 116]. Звісно, передісторією попередній суспільний розвиток можна назвати тільки застосовно до комунізму, тобто вищої форми суспільства. Комуністичний тип історичного розвитку розкриває головні тенденції, закладені в передісторії, та її історичну перспективу. Хибним, утім, є уявлення, згідно з яким комунізм являє собою такий собі кінець історії, ба навіть мету людського розвитку [Маркс, 1974: с. 127]. Маркс постійно наголошує, що з настанням комунізму як нового типу розвитку завершується саме передісторія людського суспільства, а справжня його історія тільки починається.

Таке членування всесвітньо-історичного процесу є найбільш загальною його періодизацією, що зустрічається у Маркса. У рамках цієї періодизації Маркс здійснює конкретніше структурування історичного процесу. Так, у “Критиці Готської програми” він формулює концепцію нижчої та вищої фаз розвитку комуністичного суспільства і конкретизує періодизацію історичного процесу щодо майбутнього суспільства [Маркс, 1961: с. 17–22]. Збагачений новими визначеннями теоретичний розвиток, ясна річ, відбувався у сфері, що заторкує головню передісторію. Треба зазначити, що стосовно всіх рівнів періодизації історичного процесу на етапі передісторії Маркс уживає термін “формація”, що приходить на зміну терміну “форма суспільства”, але в різних контекстах він означає таксономічні одиниці різного рівня.

Так, характеризуючи етап передісторії загалом, Маркс визначає його як “економічну суспільну формацію”, “прогресивними епохами” якої виступають “азійський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний способи виробництва”. При цьому зазначені епохи самі є “суспільними формаціями”. Як зазначає Маркс, “буржуазні виробничі відносини є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва, антагоністичною не в сенсі індивідуального антагонізму, а в сенсі антагонізму, що виростає із суспільних умов життя індивідуумів; але продуктивні сили, що розвиваються в надрах буржуазного суспільства, створюють водночас матеріальні умови для подолання цього антагонізму. Тому буржуазною суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства” [Маркс, 1959: с. 7–8]. Пізніше, у чернетках листа до В.І.Засулич, написаних у лютому — березні 1881 року, Маркс після ознайомлення із працею Г.Л.Моргана “Давнє суспільство”, розвиває нові уявлення про періодизацію всесвітньо-історичного процесу [Маркс, 1961а: с. 400–410]. У рамках передісторії Маркс вирізняє ще дві суспільні формації — первинну, або архаїчну (цей термін запозичений у Моргана), і вторинну. Архаїчна суспільна формація тотожна добі первіснообщинного ладу, що охоплює період від завершення процесу антропо- і соціогенези до виникнення класового суспільства і характеризується пануванням спільної власності на засоби виробництва. На відміну від неї, вторинна формація — це епоха класових суспільств. Це суспільства, уґрунтовані на приватній власності й суспільному поділі праці. Крім су-

спільства, ґрунтованого на найманій праці, тобто буржуазного суспільства, вторинна формація охоплює “низку суспільств, що базуються на рабстві та кріпосництві”, тобто азійський, античний і феодалний способи виробництва. У середині цієї вторинної формації із праць Маркса можна експлікувати ще одну відмінність. Він виокремлює епохи відносин особистої та речової залежності [Маркс, 1968: с. 100–101]. У підсумку відбувається конкретизація тієї періодизації всесвітньої історії, котру Маркс загалом схарактеризував ще в “Економічно-філософських рукописах”, вирізнивши період до появи відчуження праці і приватної власності, період панування відчуження праці та приватної власності і період після знищення відчуження праці та приватної власності. Збагачення концепції історичного процесу новими визначеннями його фаз дало змогу більш чітко й адекватно уявити картину розвитку людського суспільства. Це дало можливість розрізнити й виявити найважливіші для розуміння логіки історії поворотні моменти, такі як перехід від докласового суспільства до класового в рамках передісторії та перехід від приватновласницьких відносин особистої залежності до приватновласницьких відносин речової залежності всередині класового суспільства. Було також обґрунтовано необхідність, закономірність переходу від класового суспільства до безкласового. Вичленування великих історичних переходів допомогло Марксові розкрити принципову відмінність всесвітньо-історичних епох одна від одної. Так, наприклад, було встановлено відмінність класових суспільств від докласових, відмінність капіталістичного суспільства як етапу всесвітньої історії від докапіталістичних класових суспільств і епохи докапіталістичних відносин експлуатації.

Відзначаючи одну з найважливіших відмінностей капіталізму від добуржуазних суспільств, Маркс указував, що виробництво, ґрунтоване на капіталі, з одного боку, створює “універсальну систему праці, тобто додаткову працю, працю, що створює вартість”, а з іншого боку, воно “створює систему суцільної експлуатації природних і людських властивостей, систему всезагальної корисності”. Таким чином, тільки капітал “створює буржуазне суспільство й універсальне привласнення членами суспільства як природи, так і самого суспільного зв’язку. Звідси створення капіталом такого суспільного щабля, порівняно з яким усі попередні виступають лишень як *локальний розвиток* людства” [Маркс, 1968: с. 386–387]. Відповідно до цієї своєї тенденції капітал “долає національну обмеженість і національні забобони..., традиційне, самовдоволено замкнуте в певних межах задоволення наявних потреб і відтворення попереднього способу життя”. Капітал, наголошує Маркс, “є руйнівним щодо всього цього, він постійно все це революціонує, розтрощує всі перепони, що гальмують розвиток продуктивних сил, розширення потреб, багатоманіття виробництва, експлуатацію природних і духовних сил та обмін ними” [Маркс, 1968: с. 387]. Таким чином, капітал “має прагнути того, щоб зламати всі локальні межі спілкування, тобто обміну, завоювати всю Землю в якості свого ринку” [Маркс, 1969: с. 32].

Ці висловлення свідчать про те, що важливим елементом картини зміни великих історичних епох у марксистській концепції всесвітньо-історичного процесу є зміна — мірою розвитку суспільних продуктивних сил — поряд із типами (способами) виробництва також типів (способів) і масштабів спіл-

кування, в рамках яких і через які відбувається розвиток і розгортання формаційних відносин. Термін спілкування, широко застосований Марксом і Енгельсом у “Німецькій ідеології”, вони розуміють як процес взаємодії людей між собою, в якому між ними у перебігу взаємодії з природою складаються певні відносини спілкування. Відносини спілкування — це суспільні відносини в найширшому сенсі, тобто “геть усі взагалі суспільні відносини” [Багатурия, 1968: с. 141]. Але “геть усі взагалі суспільні відносини” із необхідністю містять також відносини міжсуспільні, тобто відносини, що пов’язують між собою окремі одиничні суспільства, наприклад, відносини між соціальними групами, що належать до різних одиничних суспільств. Форма спілкування являє собою певний тип відносин спілкування. Різним типам спілкування — суспільних відносин і суспільних зв’язків — як типам соціальності, що формує соціальну природу людини, властивий свій історичний масштаб, що є масштабом розгортання способу виробництва і формаційних процесів та відносин, що не обмежується рамками окремого суспільства. Власне тому незрідка спосіб виробництва фундатори марксизму характеризували як “спосіб виробництва та обміну”. Як про це писав Маркс у листі Анненкову від 28 грудня 1846 року: “Візьміть певний щабель розвитку виробництва, обміну та споживання, і ви матимете певний суспільний лад” [Маркс, 1962: с. 402]. Для епохи панування відносин особистої залежності було характерним включення індивіда у більш-менш локальну систему суспільних зв’язків, у рамках якої індивід існує і формується. Злитий із обмеженою спільнотою, він ставиться до природних і суспільних умов виробництва як до своїх власних, лише як член цієї спільноти, що опосередковує його стосунки із ширшим світом і привласнення продукту природи в процесі праці. Із переходом до відносин речової залежності відбувається розрив опосередковувальних локальних общинних зв’язків. Виникає вільний ізольований індивід, умовою існування якого є безпосередньо світовий поділ праці та обмін діяльністю у формі товарних вартостей на світовому ринку. Речові відносини являють собою безособовий зв’язок, відносини відчужених, ізольованих індивідів, які залежать один від одного вже не в локальних рамках вузьких спільнот і відносин між ними, а у всесвітньому масштабі. При цьому властивий кожній даній суспільно-економічній формації масштаб спілкування, всередині якого відтворюються характерні для неї відносини і структури, від самого початку не обмежується відносинами всередині окремого суспільства, а містить більш-менш розвинені міжсуспільні зв’язки, наявність системи суспільств, залучених до єдиної системи соціально-економічних зв’язків. Іншими словами, соціально-економічні структури та соціально-економічні відносини, що характеризують цей спосіб виробництва і суспільно-економічної формації, утворюються і відтворюються в системі більш-менш великих усталених міжсуспільних взаємодій, і масштаб цих міжсуспільних взаємодій у перебігу історії зростає.

Тип і масштаб систем міжсуспільних взаємодій визначається досягнутим щаблем розвитку матеріального виробництва, суспільних продуктивних сил, тобто способом виробництва, і вони самі є елементом системи виробничих відносин способу виробництва. В основі цих взаємодій лежить матеріальне спілкування — соціально-економічні зв’язки, що об’єднують

ланцюжками обмінів виробничі процеси світу. Втім, і самі ці міжсуспільні взаємодії, набуваючи форми міжнародного поділу праці, що пов'язує багатоманітні виробничі процеси, котрі забезпечують життєдіяльність включених у систему суспільств, і виступаючи способом привласнення умов виробництва й інтеграції продуктивних сил — шляхом війни чи обміну, самі виступають чинником розвитку продуктивних сил і нової продуктивної сили. Це відбувається подібно до того, як продуктивною силою виступає кооперація праці в ремісничій майстерні чи поділ праці в мануфактурі. Поділ праці опосередковує зв'язок між продуктивними силами, наявними в рамках міжсуспільних систем взаємодій, а його розвиток є вираженням розвитку продуктивних сил. Здебільшого автономна система міжсуспільних взаємодій, у рамках яких здійснюється інтеграція продуктивних сил (наприклад, землеробських і скотарських регіонів у давньому світі та за Середньовіччя), що забезпечує відтворення належних до неї суспільств у даній їхній якості, є простором розгортання і відтворення відносин і структур, що характеризують спосіб виробництва і суспільно-економічну формацію.

Об'єктивним матеріальним підґрунтям розвитку систем міжсуспільних зв'язків є розвиток матеріального виробництва, суспільних продуктивних сил, що визначають форми їхньої інтеграції. У “Німецькій ідеології” Маркс і Енгельс говорять про те, що розвиток продуктивних сил є рушійною силою перетворення вузько місцевого буття людей на всесвітньо-історичне — “замість місцево-обмежених індивідів постають індивіди всесвітньо-історичні, емпірично універсальні”. І тільки з універсальним розвитком продуктивних сил встановлюється універсальне спілкування людей, а самі сили спілкування розвиваються як універсальні сили, а внаслідок панування відчуження — сили також і “нестерпні” [Маркс, Енгельс: 1988: с. 32]. Таким чином, щабель розвитку матеріального спілкування між народами визначається досягнутим щаблем розвитку продуктивних сил, що дає змогу подолати попередні обмежені форми поділу праці, розвинути спосіб виробництва і відповідно поглибити й розширити міжсуспільні взаємодії та взаємозв'язки. Матеріальне виробництво і матеріальне спілкування виступають визначальним аспектом життєдіяльності людей. Але тут важливо бачити також інший бік, розуміти, що має місце взаємодія: саме зародження і розвиток способів виробництва здійснюється лише в системі взаємодії суспільств і не може реалізувати себе в розвитку одиничного, окремого суспільства, позаяк останнє не містить необхідної повноти умов власного відтворення і саморозвитку.

Вже первіснообщинний спосіб виробництва передбачав наявність інтенсивного спілкування між групами мисливців і збирачів, котрі були основною соціальною формою, в якій упродовж приблизно сотні тисяч років людська популяція поширювалася планетою. Десять тисяч років тому на землі існувало близько 100 тис. суспільств, середній розмір кожного з яких становив близько 100 людей [Denemark, Hall 2017: р. 4]. Ланцюгові взаємодії цих груп могли утворювати мережі матеріального й культурного обміну континентальних масштабів. Зазвичай малі за чисельністю, ці групи не могли забезпечити автономне біологічне відтворення, а позаяк самі люди були в цю епоху головною продуктивною силою, — то й соціально-еконо-

мічне відтворення. Тому вони залежали від екзогамної взаємодії з іншими групами, з якими вони встановлювали регулярні контакти, кровнородинні зв'язки, частиною яких ставав обмін матеріальними цінностями у формі дарообміну. Як показують численні дослідження, матеріали, з яких виготовлялися знаряддя праці людей первісної епохи, могли надходити із місцевостей, розташованих за багато сотень кілометрів від них. Наприклад, дослідження палеолітичних пам'яток Близького Сходу встановили, що за доби верхнього палеоліту і мезоліту вироби з обсидіану зустрічаються в пунктах, віддалених на відстань до 350–400 км від вихідних родовищ, хоча кількість його незначна. Ситуація істотно змінюється у VII–VI тис. до н.е., коли в межах 250–350 км від родовищ обсидіану становить основу кам'яної індустрії. Це була так звана зона постачання. Поза її межами до відстані у 600 км розташовувалася “зона контакту”, де кількість обсидіану поступово зменшується. Дослідження обмінних зв'язків Австралійського материка показує, що за охрою і каменем для виготовлення знарядь вирушали військово-торговельні експедиції з великих груп збройних чоловіків із місцевого населення, здатних із боєм долати опір на своєму шляху. Дистанція таких експедицій іноді сягала 500 км [Массон, 1974: с. 4–5]. У результаті поділу праці між общинами виникали системи общин, усередині яких формувалася міжобщинна ієрархія, з якої, у підсумку, мали виникнути класи, експлуатація, класова боротьба і держава.

Становлення ранньокласових суспільств і відповідного азійського способу виробництва безпосередньо пов'язане із підкоренням військовим шляхом однією общиною інших. Війна і військовий тип відносин є невіддільною складовою виробничих відносин цього способу виробництва. У результаті військових взаємодій утворюються світові імперії давнини. У рамках цих ранніх форм держави панівні общини зорганізуються як державний апарат і експлуаторський клас — власник умов виробництва, до яких залучалися підвладні позаекономічному примусу общини, що становили головну продуктивну силу ранньокласових суспільств. Іншими словами, для виникнення й існування першого класово-антагоністичного способу виробництва необхідна взаємодія багатьох соціальних організмів, які борються за привласнення умов виробництва.

Що стосується рабовласницького способу виробництва, то й тут його розвиток передбачає наявність системи міжсуспільних взаємодій, у рамках якої рабовласницьке суспільство взаємодіє з варварською периферією, яка слугує для нього джерелом його життєвих сил. Як зазначає видатний радянський історик Б.Ф.Поршнев, процес відтворення в рабовласницькому суспільстві “виявляється неможливим без регулярних і грандіозних за своїми масштабами захоплень “зовні”, причому захоплень не тільки продуктів праці інших народів, а насамперед частини самих цих народів, які стають всередині рабовласницької держави основною продуктивною силою, основним виробничим класом”. Усі ці парадокси античності змусили його засумніватися в точності та визначеності таких, здавалося б, простих понять, як “всередині” і “зовні”: “Де тут справжня межа зовнішнього і внутрішнього? Чи не помиляємося ми, піддаючись політико-юридичній ілюзії, будемо вона збігається із кордоном держави?” За справедливою думкою

Б.Ф.Поршнева, “навіть чи марксистові припустимо змішувати поняття “суспільства” з уявленням про військово-політичну владу над тією чи іншою територією”. Адже, з одного боку, на території імперій жили численні народи, економічно так чи інакше пов’язані між собою. З іншого боку, “на цю територію безупинно відкачувалися ... незліченні множини людей, так само, як і створені ними матеріальні цінності, з прилеглих і навіть віддалених територій, населених іншими народами. За ширшого погляду вочевиднюється, що “варвари” і “греки”, “варвари” і “римляни” були двома органічно прикутими одна до одної половинами або полюсами складної величезної єдності. Це була антагоністична єдність” [Поршнев, 1964: с. 511–512]. Усі великі рабовласницькі держави давнини — не тільки Римська імперія, а й цивілізації Ірану, Індії, Китаю, а також елліністичні держави Азії — були оточені такими ж “океанами варварських народів, які билися об їхні береги”. Відносини між цими половинами давніх суспільств відображали “внутрішній антагонізм давнього світу як поляризованого цілого. Чим глибшою ставала ця поляризація, чим виразніше вона матеріалізувалася у формі всіляких “китайських мурів” і “римських валів”, що розділяли обидві нероздільні половини, тим неunikненніше наближався час прориву і розчинення однієї половини в іншій” [Поршнев, 1964: с. 512].

Цивілізації і варварські суспільства являли собою сторони внутрішнього антагонізму давнього світу як поляризованого цілого. Саме всередині цього цілого шляхом так званого феодалного синтезу, взаємопроникнення сторін цього антагоністичного цілого, виник феодалний спосіб виробництва. Сама ідея феодалного синтезу “цілковито базується на уявленні, що в давньому світі рабовласницька держава та її варварська периферія становили справжню єдність, справжнє ціле... Ясна річ, тут звичайне уявлення про зовнішній вплив абсолютно неприйнятне” [Поршнев, 1964: с. 517].

Зрештою, виникнення капіталістичного способу виробництва було неможливим без розвитку економічних зв’язків Європи зі Сходом. Важливу роль у генезі капіталізму відігравали, наприклад, тісні зв’язки італійського і німецького торгово-лихварського капіталу з правлячими елітами Монгольської імперії, яка контролювала торгові шляхи й забезпечувала європейському купецько-банкірському капіталові економічне проникнення в Азію. Ще важливіша роль у становленні капіталістичного способу виробництва належить відкриттю Америки, епосі Великих географічних відкриттів і подальшому перетворенню переважної частини світу за межами Європи на колоніальну і залежну периферію останньої. У полі напруженості, створюваному центрально-периферійними відносинами, відбувається розвиток капіталізму.

Таким чином, перехід від одного способу виробництва до іншого відбувається не в процесі ендогенного розвитку кожного окремого суспільства чи народу, а в результаті міжсуспільних взаємодій, світового спілкування і взаємозв’язків. Вони забезпечують інтеграцію умов виробництва і продуктивних сил і розвиток останніх на цій основі, що породжує, мірою збільшення чисельності населення планети і його соціально-економічної та соціокультурної диференціації, нові форми інтеграції і нові різноманітні зв’язки.

Міжсуспільна інтеграція продуктивних сил, включення їх у міжсуспільну систему економічної кооперації, втіленням якої є конкретно-історична система міжсуспільного поділу і комбінування праці, виступає найважливішим чинником переходу продуктивних сил на вищий шабель. Гранічним випадком такої інтеграції є об'єднання продуктивних сил людства у планетарному масштабі, що завершує процес формування суспільного виробництва. Виходячи з цього, глобалізацію можна визначити як інтеграцію продуктивних сил людства у всесвітньому масштабі, що є матеріальною основою його всесвітньої єдності, єдності його всесвітньої історії та суспільного розвитку. Вперше таке об'єднання здійснюється в рамках і за посередництва капіталістичної форми суспільства з усіма соціально-економічними, соціотехнологічними та соціально-екологічними наслідками для людства. Характеризуючи капіталістичну глобалізацію з цього боку, Роза Люксембург писала, що “як капіталістичне виробництво не може обмежитися природними скарбами і продуктивними силами помірного поясу, потребуючи для свого розвитку можливості розпоряджатися всіма країнами незалежно від клімату, так само мало воно може обійтися робочою силою однієї лише білої раси. Для використання тих земних поясів, де представники білої раси стають непрацевдатними, капітал потребує інших рас; він узагалі потребує необмеженої можливості розпоряджатися всіма робочими силами земної кулі, щоб за їх допомоги привести в рух всі продуктивні сили землі, оскільки це можливо в рамках виробництва доданої вартості” [Люксембург, 1934: с. 255]. Слушним прикладом тут може слугувати англійська бавовняна промисловість, що “як перша посправжньому капіталістична галузь виробництва не могла б існувати не тільки без бавовни південних штатів Північноамериканського союзу, а й без тих мільйонів африканських негрів, котрих було перевезено в Америку як робочу силу для плантацій” [Люксембург, 1934: с. 255]. Саме через те, що “капітал не може обійтися без засобів виробництва і робочих сил усієї земної кулі: для безперешкодного розвитку процесу свого нагромадження”, він потребує природних багатств і робочої сили “всіх поясів землі”. І звідси випливає “нестримне прагнення капіталу до завоювання відповідних країн і суспільств” [Люксембург, 1934: с. 257].

Всесвітня історія є, таким чином, не сумою історій окремих суспільств, країн тощо, кожна з яких розвивається незалежно від інших, а процесом і результатом розвитку спілкування, взаємозв'язків, взаємодій між соціальними спільнотами. Розкриття відповідності способів і масштабів людського спілкування, міжсуспільних взаємозв'язків суспільним формам виробництва дало змогу Марксові установити об'єктивну підставу і сутність “всесвітньої історії”. Матеріальне спілкування, в основі якого лежить об'єднання, інтеграція через економічні зв'язки продуктивних сил, розвинених у різних частинах ойкумени, власне й забезпечує її внутрішню єдність, робить історію всесвітньою. Оскільки безліч суспільств включені в єдину загальну систему соціально-економічних відносин, зв'язків, взаємодій, вони утворюють єдиний світ, а всесвітня історія є єдиною. І той процес, завдяки якому із розвитком продуктивних сил взаємозалежні мережі щільніших локальних

обмінів розвинулися в універсальне, світове спілкування, і був процесом перетворення історії на всесвітню.

Із переходом від архаїчного до докапіталістичного класового суспільства і від останнього до капіталістичного суспільства відбувається зміна типу і масштабу суспільних відносин, світового спілкування. Цей перехід можна уявити як рух від фаз, для яких характерні локальні й вузькотериторіальні форми спільності та об'єднання людей і опосередковані ланцюгові зв'язки між віддаленими одна від одної спільнотами, до фази найрозвиненіших суспільних відносин, до формування суспільства як цілісності, що збігається і є тотожним з набуттям суспільними відносинами безпосередньо всесвітнього, всезагального й універсального характеру. Відповідно до трьох виявлених Марксом великих суспільних формацій у розвитку історичних масштабів міжсуспільних зв'язків і взаємодій також можна виокремити три шаблі. Спочатку на стадії архаїчної формації безпосередні міжсуспільні соціально-економічні зв'язки мають більш-менш локальний характер, а зв'язки, що перевищують цей масштаб, є головним чином опосередкованими, ланцюговими, тобто здійснюваними за ланцюжком сусідніх суспільств, етносоціальних спільнот. Із переходом до вторинної формації масштаб систем безпосередніх міжсуспільних соціально-економічних взаємодій розширюється до меж величезних історичних регіонів, втілюючись у регіональних цивілізаціях, міждержавних чи імперських системах (наприклад, "світові імперії" давнини, імперські утворення Середньовіччя і раннього Нового часу). Переважною суспільною формою інтеграції продуктивних сил на цьому шаблі історичного розвитку виступають відчужені "відносини особистої залежності". Від початку утворювана мірою диференціації людських груп, що поширюються планетою (соціально-етнічних спільнот) й освоюють ресурси планети, мережа соціально-економічних зв'язків і відносин між первісними общинами і ранньокласовими суспільствами за доби Середньовіччя поступово інтенсифікується й ущільнюється. Із настанням епохи капіталізму вона перетворюється на єдину всеосяжну в масштабі простору планети світову капіталістичну економіку, що перетворює і підкоряє собі всі виявлені нею виробничі процеси та форми соціальних відносин. Із переходом до капіталізму виникає те, що Маркс назвав універсальним усесвітнім спілкуванням, яке, втім, здійснюється в рамках відчужених відносин речової залежності, тобто відносин на основі капіталістичної приватної власності. І ця форма глобальності є передумовою переходу до наступної форми розвитку людського суспільства. Відмітною рисою систем міжсуспільної взаємодії, властивих епосі вторинної формації, є те, що тут міжсуспільні зв'язки характеризуються нерівномірністю розвитку охоплюваних ними суспільств і мають експлуататорський характер, у результаті чого одні суспільства розвиваються за рахунок інших, які створюють умови для цього розвитку і, як правило, є залученими до системи взаємодії примусово. Таким чином, головний результат передісторії полягає у створенні всебічного суспільного зв'язку індивідів і універсальних суспільних умов діяльності та спілкування. Цей усебічний суспільний зв'язок утворюється взаємною і всебічною залежністю індивідів, що розширюється до глобальних розмірів.

У рамках комуністичної форми суспільства знищення приватної власності й поділу праці має приводити до формування асоціації індивідів на основі сучасних продуктивних сил і всесвітнього спілкування, а остаточно сформоване суспільне виробництво має ставати безпосередньо суспільним. Комунізм, за Марксом, можливий лишень як “дія панівних народів, здійснена “одразу”, одночасно, що передбачає універсальний розвиток продуктивних сил і пов’язаного з ними світового спілкування” [Маркс, Енгельс, 1988: с. 33]. Пролетаріат, який здійснює революцію, від початку являє собою глобальний клас, клас, що виникає й існує на основі розвиненої глобальної капіталістичної системи. Сама наявність мас пролетаріату “вже передбачає, внаслідок конкуренції, існування світового ринку” [Маркс, Енгельс, 1988: с. 33]. Пролетаріат може існувати “тільки у всесвітньо-історичному смислі, подібно до того, як комунізм — його діяння — взагалі можливий лише як “усесвітньо-історичне” існування; а всесвітньо-історичне існування індивідів означає таке їх існування, яке безпосередньо пов’язане із всесвітньою історією” [Маркс, Енгельс, 1988: с. 33]. Глобальна інтеграція й усупільнення продуктивних сил, надання їм, і на цій підставі відносинам між людьми, всезагального, універсального характеру в рамках і засобами капіталізму створює необхідні матеріальні передумови подолання відчуження і формування по-справжньому людських відносин. Це відбудеться, коли “історичне призначення капіталу здійсниться”, тобто “коли буде покладено край такій праці, за якої людина сама робить те, що вона може змусити речі робити для себе, для людини” [Маркс, 1968: с. 280].

Розпочавши з факту універсалізації спілкування при капіталізмі, Маркс, послідовно рухаючись вглиб віків, розкриває фундаментальні зміни в перебігу людської історії в процесі її перетворення на всесвітню, їхні причини та рушійні сили. Ключову роль в остаточному перетворенні історії на всесвітню відіграв перехід до капіталізму. Місце і роль цього способу виробництва в розвитку глобалізаційних процесів у рамках Марксової концепції глобалізації докладніше розглядатимуться в наступній статті.

Джерела

Аттали, Ж. (2008). *Карл Маркс. Мировой дух*. Москва: Молодая гвардия.

Багатурия, Г. А. (1968). Первое великое открытие Маркса. Формирование и развитие материалистического понимания истории. В Э. А. Желубовская, Л. И. Гольман, В. М. Далин, Б. Ф. Поршнев (Ред.), *Маркс — историк* (с. 107–173). Москва: Наука.

Бек, У. (2007). Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика. Москва: Прогресс-Традиция.

Джеймисон, Ф. (2005). Реально существующий марксизм. *Логос*, 3 (48), 208–246.

Люксембург, Р. (1934). *Накопление капитала*. Москва; Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство.

Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955). Святое семейство, или критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 тт.* Т. 2 (с. 3–230). Москва: Государственное издательство политической литературы.

Маркс, К. (1959). К критике политической экономии. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 тт.* Т. 13 (сс. 5–167). Москва: Государственное издательство политической литературы.

Маркс, К. (1961a). Критика Готской программы. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 тт.* Т. 19 (сс. 9–32). Москва: Государственное издательство политической литературы.

Маркс, К. (1961b). наброски ответа на письмо В. И. Засулич. Первый набросок. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 тт.* Т. 19 (сс. 400–410). Москва: Государственное издательство политической литературы.

Маркс, К. (1962a). Письмо П. В. Анненкову от 28 декабря 1846 г. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 тт.* Т. 27 (сс. 401–412). Москва: Государственное издательство политической литературы.

Маркс, К. (1962b). Письмо Ф. Энгельсу от 8 октября 1858 г. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 тт.* Т. 29 (сс. 294–296). Москва: Государственное издательство политической литературы.

Маркс, К. (1968). Экономические рукописи 1857–1859 годов. (Первоначальный вариант “Капитала”). В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 тт.* Т. 46, ч. 1. Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К. (1969). Экономические рукописи 1857–1859 годов. (Первоначальный вариант “Капитала”). В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 тт.* Т. 46, ч. 2. Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К. (1974). Экономическо-философские рукописи 1844 года. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 тт.* Т. 42 (сс. 41–174). Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К., Энгельс, Ф. (1988). Немецкая идеология. Москва: Издательство политической литературы.

Массон, В. М. (1974). Развитие обмена и торговли в древних обществах. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 138, 3–12.

Мессарош, И. (2000). Вызовы нашему времени. *Альтернативы*, 2 (27), 118–144.

Поршнева, Б. Ф. (1964). *Феодализм и народные массы*. Москва: Наука.

Хелд, Д., Гольдблатт, Д., МакГрю, Э., Пerratон, Дж. (2004). *Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура*. Москва: Праксис.

Albrow M., King, E., (Eds.), (1990). *Globalization, Knowledge and Society: Readings from International Sociology*. London: Sage Publications.

Axford, B. (2013). *Theories of Globalization*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, P. (1998). *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*. Cambridge: Polity Press.

Denemark, R., Hall, T. D. (2017). Bounding Human Interaction Networks: Considerations and Contributions. *Journal of Globalization Studies*, 8 (1), 3–13.

Martell, L. (2017). *The Sociology of Globalization*. Cambridge: Polity Press.

Ouyang, K. (2006). Globalization and the Contemporary Development of Marxist Philosophy: Precondition, Problem Domain and Research Outline. *Frontiers of Philosophy in China*, 1 (4), 643–657.

Матеріал отриман 06.09.2018

References

Albrow M., King, E., (Eds.), (1990). *Globalization, Knowledge and Society: Readings from International Sociology*. London: Sage Publications.

Attali, J. (2008). *Karl Marx ou l'esprit du monde*. [In Russian]. Moscow: Molodaya Gvardiya. [= Аттали 2008]

Axford, B. (2013). *Theories of Globalization*. Cambridge: Polity Press.

Bagaturia, G. A. (1968). Marx's First Great Discovery. The Formation and Development of a Materialistic Conception of History. [In Russian]. In E. A. Zhelubovskaia, L. I. Gol'man, V. M. Dalin, B. F. Porshnev (Eds.), *Marx as a Historian* (pp. 107–173). Moscow: Nauka. [= Багатурія 1968]

Beck, U. (2007). Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter: Neue weltpolitische Ökonomie. [In Russian]. Moscow: Progress-Tradition. [= Бек 2007]

Bourdieu, P. (1998). Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time. Cambridge: Polity Press.

Denemark, R., Hall, T. D. (2017). Bounding Human Interaction Networks: Considerations and Contributions. *Journal of Globalization Studies*, 8 (1), 3–13.

Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perraton, J. (2004). *Global Transformations. Politics, Economy and Culture*. [In Russian]. Moscow: Praxis. [= Хелд 2004]

Jameson, F. (2005). Actually Existing Marxism. [In Russian]. *Logos*, 3 (48), 208–246. [= Джеймисон 2005]

Luxemburg, R. (1934). *Die Akkumulation des Kapitals*. [In Russian]. Moscow; Leningrad: The State Publishing House for Social and Economic Literature. [= Люксембург 1934]

Martell, L. (2017). *The Sociology of Globalization*. Cambridge: Polity Press.

Marx, K., Engels, F. (1955). Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer & Consorten. [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 2 (pp. 3–230). Moscow: The State Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1955]

Marx, K. (1959). Zur Kritik der politischen Ökonomie. [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 13 (pp. 5–167). Moscow: The State Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1959]

Marx, K. (1961a). Kritik des Gothaer Programms. [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 19 (pp. 9–32). Moscow: The State Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1961a]

Marx, K. (1961b). Entwürfe einer Antwort auf den Brief von W. I. Sassulitsch. Erster Entwurf. [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 19 (pp. 400–410). Moscow: The State Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1961b]

Marx, K. (1962a). Brief an P. W. Annenkov vom 28. Dezember 1846. [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 27 (pp. 401–412). Moscow: The State Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1962a]

Marx, K. (1962b). Brief an F. Engels vom 8. Oktober 1858. [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 29 (pp. 294–296). Moscow: The State Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1962b]

Marx, K. (1968). Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 46, Part 1. Moscow: Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1968]

Marx, K. (1969). Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 46, Part 2. Moscow: Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1969]

Marx, K. (1974). Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844. [In Russian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 42 (pp. 41–174). Moscow: Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1974]

Marx, K., Engels, F. (1988). Die deutsche Ideologie. [In Russian]. Moscow: Publishing House for Political Literature. [= Маркс 1988]

Masson, V. M. (1974). Bartering and Trading in Ancient Societies. [In Russian]. *Proceedings of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the USSR*, 138, 3–12. [= Массон 1974]

Mészáros, I. (2000). The Challenges to Our Times. [In Russian]. *Alternatives*, 2 (27), 118–144. [= Мецсарош 2000]

Ouyang, K. (2006). Globalization and the Contemporary Development of Marxist Philosophy: Precondition, Problem Domain and Research Outline. *Frontiers of Philosophy in China*, 1 (4), 643–657.

Porshnev, B. F. (1964). *Feudalism and the Common People*. [In Russian]. Moscow: Nauka. [= Поршневу 1964]

Received 06.09.2018